

ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ՄԻ ՆՈՐ ԿԱՐԵՎՈՐ ՄԿՁԲՆԱՂԲՅՈՒՐ

H. Morgenthau, United States Diplomacy on the Bosphorus: The Diaries of Ambassador Morgenthau, 1913-1916. Compiled with an introduction by Ara Sarafian, Gomidas Institute, Princeton and London, 2004, 496 p.

Հ. Մորգենթաու, Միացյալ Նահանգների դիվանագիտությունը Բոսֆորում. դեսպան Մորգենթաուի օրագրերը, 1913-1916: Արա Սարաֆյանի աշխատասիրությամբ, Կոմիտասի ինստիտուտ, Փրինսթոն և Լոնդոն, 2004, 496 էջ:

1990-ական թվականների երկրորդ կեսից ի վեր Հայոց Ցեղասպանության պատմության սկզբնաղբյուրների հրատարակության ասպարեզում նշանակալից ավանդ է ներդրել անգլիացի պատմաբան Արա Սարաֆյանը, որի ջանքերով լույս են ընծայվել ամերիկյան դիվանագիտական արժեքավոր փաստաթղթեր, ամերիկացի և եվրոպացի միսիոներների բազմաթիվ հուշագրություններ: Նրա իրականացրած հրատարակություններից հիշարժան է ԱՄՆ-ի արխիվներում պահվող, ամերիկացի դիվանագետների գրագրություններն ամփոփող վավերագրերի ժողովածուն¹: Հարկ է մատնանշել նաև նրա ավանդը Ջ. Բրայսի և Ա. Թոյնբիի աշխատասիրությամբ 1916 թ. լույս ընծայված «Հայերի նկատմամբ վերաբերմունքն Օսմանյան կայսրությունում (1915-16)» փաստաթղթերի ժողովածուի վերահրատարակության գործում²:

Սույն ժողովածուում ընդգրկված անգլիական արխիվային 150 վավերագրի պատմականությունը թուրքական պաշտոնական շրջանների կողմից վերջին տա-

¹ United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917, compiled with an introduction by Ara Sarafian, Princeton and London, 2004. Ժողովածուում հրատարակված փաստաթղթերի մի մասը գետեղվել է հետևյալ հրատարակության մեջ. United States Official Documents on the Armenian Genocide. Compiled and introduced by Ara Sarafian, v. I-III, Watertown, 1993-1995.

² J. Bryce and A. Toynbee, The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916. Documents Presented to Viscount Grey of Falloden by Viscount Bryce, edited and with an introduction by Ara Sarafian, Princeton, 2000.

րիներին տեղիք է տվել բուռն քննարկումների, քանզի, ելնելով Օսմանյան կայսրության տարածքում գտնվող փաստաթղթերի հեղինակների անվտանգության շահերից, հրատարակիչները գերադասել են չբացահայտել նրանց ինքնությունը: Ձեռնամուխ լինելով ժողովածուի վերահրատարակությանը, Սարաֆյանն՝ ըստ փաստաթղթերի բնագրերի, ճշգրտել է և մատնանշել թե՛ հեղինակների ազգանունները և թե՛ այն բնակավայրերը, որտեղից դրանք ստացվել են: Դրանով նա ջախջախիչ հարված է հասցրել ժողովածուի հրատարակության հետ կապված հանգամանքները շահարկող ժամանակակից թուրք քաղաքագետներին և պատմաբաններին:

Հայոց Մեծ Եղեռնի պատմության բազմազան սկզբնաղբյուրների թվում իրենց ուրույն տեղն ունեն պատմաբաններին քաջածանոթ՝ 1913-1916 թթ. Օսմանյան կայսրությունում ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթաուի (1856-1946)՝ 1918 թ. լույս ընծայված և բազմիցս վերահրատարակված հուշերը³: Պատմաբանների լայն շրջանակներին, սակայն, մինչ վերջերս անհայտ էին Մորգենթաուի օրագրային ծավալուն գրառումները, որոնք մեծապես համալրում են նրա հուշերում ամփոփված՝ Հայոց Ցեղասպանությանն առնչվող տեղեկությունները: ԱՄՆ-ի դեսպանի օրագրերի՝ գիտական բարձր մակարդակով իրականացված հրատարակության համար ևս Հայոց Ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրողները պարտական են Սարաֆյանին: Վաշինգտոնի Կոնգրեսի գրադարանի ձեռագրերի բաժնում նա հայտնաբերել է 1913 թ. նոյեմբերի 1-ից մինչև 1916 թ. փետրվարի 1-ն ընդգրկող՝ Մորգենթաուի օրագրային նոթերը, որոնք նրա հետնորդները 1952 թ. հանձնել են գրադարանին (Էջ XIII)⁴: Գրքի առաջաբանում (Էջ VII-XIII) Սարաֆյանն արժեվորել է հեղինակի շոշափած բազմազան հարցերը, ինչպես նաև անհրաժեշտության դեպքում վավերագրերի բնագրերին տվել մեկնաբանություններ:

Մորգենթաուի ամենօրյա գրառումներն աչքի են ընկնում տեղեկատվության բազմազանությամբ և պարունակում ոչ միայն Կոստանդնուպոլսում նրա առօրյային (ֆրանսերենի ուսուցում, տեսարժան վայրերի այցելություններ, ձիավարություններ և այլն), այլև դիվանագիտական գործունեությանը վերաբերող հետաքրքիր մանրամասներ, որոնք վկայում են Օսմանյան կայսրությունում ԱՄՆ-ի դեսպանի բազմաբնույթ գործունեության մասին: Սակայն Մորգենթաուի օրագրերին առավել նշանակալից կարևորություն են հաղորդում թե՛ օսմանյան պետական գործիչների և թե՛ կայսրությունում հավատարմագրված օտարերկրյա դիվանագետների հետ զանազան քաղաքական հարցերի քննարկումներին վերաբերող ծավալուն գրառումները:

Շրջանցելով Մորգենթաուի դիվանագիտական հարաբերություններին, Առաջին համաշխարհային պատերազմի սանձազերծմանը, ԱՄՆ-ի քաղաքականությանը վերաբերող տեղեկությունները, անդրադառնանք Հայոց Մեծ Եղեռնին առնչվող՝

³ **H. Morgenthau**, Ambassador Morgenthau's Story, New York, 1918. Տե՛ս նաև հայերեն թարգմանությունը. Ամերիկեան դեսպան Մորկընթաուի յիշատակները և հայկական եղեռնին զաղտիքները, թարգմանիչ՝ Ենովք Արմեն, Կ. Պոլիս, 1919: Մորգենթաուի հուշերի մասին տե՛ս **Մ. Կաթապետյան**, Մորգենթաուի հուշագրության պատմագիտական արժեքը. – Հենրի Մորգենթաուն և հայ ժողովուրդը, Երևան, 1999, էջ 26-37:

⁴ Մորգենթաուի ձեռագիր օրագրային գրառումները սուկ երկու անգամ հղել է նրա թոռ Մորգենթաու III-ը՝ Մորգենթաունների ընտանիքին նվիրված իր գրքում: Տե՛ս **H. Morgenthau III**, Mostly Morgenthau's. A Family History, New York, 1991, p. 165-166.

դեսպանի քննարկած խնդիրներին, որոնց նրա օրագրերում հատկացված է զգալի տեղ: Մորգենթաուի հաղորդած արժեքավոր տեղեկությունների գերակշռող մասը լույս է սփռում, մասնավորապես, հայ ժողովրդի հանդեպ օսմանյան բարձրաստիճան պաշտոնյաների որդեգրած դիրքորոշման և դեսպանի հայանպաստ գործունեության վրա, ինչը վկայում է հայ ժողովրդի հանդեպ նրա սրտացավ վերաբերմունքի, այլ ոչ թե իրադարձությունների անտարբեր դիտորդին բնորոշ պահվածքի մասին:

Մորգենթաուի օրագրային գրառումները բացահայտում են Մեծ Եղեռնի իրականացումն օսմանյան իշխանությունների կողմից դիտավորության հիման վրա, որն, ըստ ժամանակակից ցեղասպանագետների, ցեղասպանության՝ իբրև երևույթի հիմնական բնորոշիչներից է⁵: Մորգենթաուն հավաստում է, որ 1915 թ. հուլիսի 10-ին իր հետ գրույցի ընթացքում Թուրքիայի Ներքին գործերի նախարար Թալեաթը խուսափել է Հայկական հարցի քննարկումից՝ ասելով, թե դրան կանդրադառնա մեկ այլ առիթով, սակայն չի վարանել նրա թարգմանիչ Շմավոնյանին անմիջապես հայտնել, որ «այդ օրը երբեք չի գա»: Դրանից դեսպանը հանգել է այն հետևության, որ օսմանյան իշխանություններն «ակնհայտորեն որոշում են կայացրել երկրի իսլամացման և բոլոր նրանց, ովքեր մահմեդականներ չեն, ոչնչացման ու բնաջնջման մասին» (էջ 273): Այդ իսկ պատճառով նա ամերիկյան կանանց կոմիտեի ներկայացուցիչներին խորհուրդ է տվել ձեռնպահ մնալ Թալեաթի հետ Հայոց Ցեղասպանության մասին խոսելուց, քանզի նախարարը որևէ նշանակություն չի տալիս նույնիսկ «բոլոր կառավարությունների և դեսպանների բողոքներին ու պահանջներին» (էջ 278):

Դիտավորության հիման վրա հայերի դեմ ցեղասպան քաղաքականության կենսագործումը հավաստել են նաև եվրոպացի դիվանագետներն ու հասարակական գործիչները: Ըստ Մորգենթաուի՝ Ավստրո-Հունգարիայի դեսպան Պալլավիչինին ցանկություն չի ունեցել հայկական կոտորածները կասեցնելու շուրջ գրուցել Թալեաթի և Էնվերի հետ, քանզի համոզվել է, որ դա անիմաստ է (էջ 256): Պալլավիչինին հույն դիվանագետ Յամադոսին հայտնել է իր համոզմունքն առ այն, որ թուրքերը «լի են վճռականությամբ ոչնչացնելու կամ վտարելու հայերին և հույներին» (էջ 275): Իսկ 1915 թ. օգոստոսին Կոստանդնուպոլսում գտնվող Լեփսիուսը Մորգենթաունին իրազեկել է, որ օսմանյան իշխանությունները հետամուտ են հայերին ոչնչացնելու ծրագիրն ավարտին հասցնելու քաղաքականությանը (էջ 301):

Ինչ վերաբերում է հայերի զանգվածային բնաջնջմանն ու տեղահանություններին, ապա Մորգենթաուն հաղորդում է կցկտուր տեղեկություններ, ինչն, անկասկած, պայմանավորված է գլխավորապես նրանով, որ գրույցներում նա, հավանաբար, գերադասել է խույս տալ ցեղասպանության մանրամասների մեջ թափանցելուց⁶: Այդուհանդերձ, Մորգենթաուի նոթերում հանդիպում ենք տարբեր բնակա-

⁵ Տե՛ս օրինակ **F. Chalk & K. Jonassohn**, *The History and Sociology of Genocide. Analyses and Case Studies*, New Haven & London, 1990, p. 26; **Yv. Ternon**, *L'Etat criminel. Les gnnocides au XXe siecle*, Paris, 1995, p. 91-92; *նույնի* *L'innocence des victimes. Au siñcle des gnnocides*, Paris, 2001, p. 10; **J. Balint, I. W. Charny**, *Dñfinitions du gnnocide.* – *Le livre noir de l'humanitñ*. *Encyclopdie mondiale des gnnocides*. Sous la direction de Israel Charny, Toulouse, 2001, p. 43-44.

⁶ Հարկ է նկատի ունենալ սակայն, որ չնայած օսմանյան իշխանությունների՝ մայրաքաղաքի և ներքին

վայրերից (Զեյթուն, Կոնիա, Զմյուռնիա) արտաքսվող հայերի համար ստեղծված դժնդակ և անելանելի պայմանների մասին վկայող Կոստանդնուպոլիս ժամանած սակավաթիվ ականատեսներից (մասնավորապես օտարերկրյա միսիոներներից) ստացված ցաքուցրիվ տեղեկությունների (էջ 240, 269, 276, 321 և այլն): Հիշարժան է, հատկապես, Մեքաստիայում ամերիկացի միսիոներ Փարթրիդջի վկայությունը 25.000 հայի քաղաքից վտարելու և Մոսուլ քշելու մասին: Ավելի կարևոր է, սակայն, միսիոների Կոստանդնուպոլիսից տրված հրամանի հիման վրա տեղահանությունների իրականացմանը վերաբերող հավաստումները. «Կասկածները չնչին են, որ կառավարությունը արտաքուստ ոչ տեսանելի, սակայն պատասխանատու է այս հալածանքների համար», – եզրակացրել է նա (էջ 286): Դրանով նա ևս, փաստորեն, ընդգծել է պետական քաղաքականության մակարդակով Հայոց Ցեղասպանության իրականացման հանգամանքը:

1915 թ. ապրիլ-հունիս ամիսներին կատարած տարբեր գրառումներում դեսպանը հաղորդում է նաև հայ մտավորականների ձերբակալությանն ու արտաքսմանն առնչվող տեղեկություններ: Դեռևս ապրիլին, Թալեաթի հետ զրույցներից հետո, Մորգենթաուի մոտ ձևավորվել է այն տպավորությունը, որ օսմանյան իշխանություններին մեծ երկյուղ է ներշնչում «հնարավոր հեղափոխության» գաղափարը (էջ 217) և ըստ այդմ՝ նրանք ցանկանում են հայ մտավորականներին տեղափոխել թուրքերով բնակեցված ներքին նահանգները, «որտեղ նրանք չեն կարող վնաս պատճառել» (էջ 216): Այդուհանդերձ, ելնելով գրառումներից, կարելի է հավաստել, որ Մորգենթաուն քիչ անց կողմնորոշվել է մտավորականների արտաքսման իրական պատճառներում, քանզի արդեն մայիսի 17-ին նշել է, որ ձերբակալվածների «մեծամասնությունը կատարելապես անմեղ է և դարձել է զավեշտալի սխալների զոհը» (էջ 231):

Ըստ Մորգենթաուի օրագրերի՝ ժամանակակիցները վկայել են նաև ցեղասպանության իրականացման զանազան դրսևորումների մասին: Գերմանացի միսիոներներից մեկն Էվերեկում հայերին վերաբերվելու եղանակն անվանել է սարսափելի և նշել, որ տեղում զինաթափում են հայերին, այն դեպքում, երբ մահմեդականներից զենքերը չեն առգրավվում (էջ 268): Մեկ այլ միսիոներ դեսպանին տեղեկացրել է 30.000 հայի՝ Հալեպից անապատ քշելու և այն սարսափելի խոշտանգումների մասին, որոնց նրանք ենթարկվում են (էջ 269): Բեդրի բեյն ընդունել է հայ երեխաներին հարկադրաբար կրոնափոխելու իրողությունը (էջ 294): Զմյուռնիայում հայերի ոչնչացումը, հայկական թաղամասերի հրկիզումը, թուրք սպաների և զինվորների կողմից հայերի ունեցվածքի կողոպուտը հավաստել է քահանա Հարլոուն (էջ 321):

Մորգենթաուի նոթերում առավել մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Թալեաթի, Էնվերի, ինչպես նաև օսմանյան այլ ղեկավարների հետ զրույցներին վերա-

նահանգների միջև հաղորդակցությունները խոչընդոտելու ուղղությամբ գործադրած ջանքերին (ըստ դեսպանի գրառումներից մեկի՝ այդ մասին հավաստել է նաև Կոստանդնուպոլիսի ոստիկանապետ Բեդրի բեյը 1915 թ. օգոստոսի 3-ին Շմավոնյանի հետ ունեցած զրույցում (էջ 294)), Մորգենթաուն, այդուհանդերձ, տարբեր տարածաշրջաններում գտնվող ամերիկյան հյուպատոսներից ստացել է ընդարձակ և հավաստի տեղեկություններ, որոնք պարբերաբար հղել է պետական դեսպարտամենտին: Դրանք ամփոփված են “United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917” ժողովածուում:

բերող գրառումները, որոնք բացահայտում են եղեռնի կազմակերպիչների համանման՝ առերևույթ, սակայն փոքր-ինչ զանազանվող հայատյաց միտումները: ԱՄՆ-ի դեսպանը հիմնավորապես մերկացնում է Թալեաթի անմարդկային դիմագիծը: Դեռևս մինչ 1915 թ. հայկական լայնածավալ կոտորածների սանձազերծումը, նա Օսմանյան կայսրության կրթության նախարարի հետ զրույցում վկայակոչել է Թալեաթի խոստովանությունն առ այն, որ «ինքը սիրտ չունի» (էջ 128): Հայոց Ցեղասպանության գործընթացի ծավալումը Մորզենթաուին վերջնականապես համոզել է դրանում: Հայերի ոչնչացման և արտաքսման քաղաքականությունն ավարտին հասցնելու հարցում Թալեաթի վճռականության մասին 1916 թ. հունվարի 4-ին վկայել է, մասնավորապես, Թուրքիայի դաշնակից Գերմանիայի նորանշանակ դեսպան կոմս Վոլֆ-Մետերնիխը, որը, թեպետ հայերի տեղահանությունները վերջնականապես դադարեցնելուն առնչվող Թալեաթի կեղծ խոստմանը, արձանագրել է որոշ բողոքականների և կաթոլիկների տեղահանությունը և փաստել հարցի առնչությամբ ճշմարտության բացակայությունը Ներքին գործերի նախարարի հավաստումներում (էջ 427):

Այդուհանդերձ, Մորզենթաուի հետ զրույցներում Թալեաթը երբևէ չի քողարկել հայերի ոչնչացման փաստը, իսկ անհրաժեշտության դեպքում՝ այն ընդունել է: Մի առիթով նա դեսպանին բացահայտորեն ասել է. «Ոչ մի հայ չի կարող այլևս մեր ընկերը լինել այն ամենից հետո, ինչ մենք արել ենք» (էջ 301): 1915 թ. օգոստոսի 2-ին արդեն Մորզենթաուն հավաստիացել է, որ Թալեաթը «ցանկանում է բնաջնջել խեղճ հայերին» (էջ 293): Դեռ ավելին, նա վկայակոչում է Թալեաթի լկտի խոստովանությունն այն մասին, որ հայերին ոչնչացնելու հարցում երեք ամսում արել է ավելին, քան Աբդուլ Համիդը՝ 37 տարում (էջ 279):

Փոխարենը, օտարերկրյա դիվանագետների հետ զրույցներում Ռազմական նախարար Էնվերը հետևել է շատ ավելի զգույշ և խորամանկ մարտավարության: 1915 թ. օգոստոսի 1-ին Մորզենթաուին նա հայտնել է, որ հայերի՝ ԱՄՆ մեկնելու հեռանկարն իրեն չի ոգևորում, քանզի թուրքերը կգրկվեն բարձր արժանիքներով օժտված քաղաքացիներից: Բացի դրանից, նա հայտարարել է, որ օսմանյան իշխանությունները ոչ միայն մտադիր չեն հայերին բնաջնջելու, այլև զգույշ են նրանց կարիքը, իսկ ինքը միայն վախենում է, որ տարագնացության թույլտվության պարագայում հասարակության լավագույն մասը կլքի կայսրությունը (էջ 291): Ռազմական նախարարը Մորզենթաուին հայտնել է նույնիսկ իր հիացմունքը՝ կապված հայերի աշխատասիրության հետ, ինչպես նաև փորձել է նրան համոզել, որ հայ ժողովրդի նկատմամբ բացասական տրամադրվածություն չունի (էջ 258): Էնվերը դեսպանին պարբերաբար տեղեկացրել է հայկական կոտորածները կասեցնելու (էջ 258), հայերին անհանգստություններ չպատճառելու իր ցանկությունը և նրա ներկայությամբ մի առիթով անգամ կարգադրել է հեռագրեր ուղարկել այդ կապակցությամբ (էջ 315): 1915 թ. մայիսին նա Մորզենթաուին նույնիսկ թույլատրել է Կոնիայի հայերին հատկացնել դրամական և այլ օգնություններ (էջ 233):

Ակնհայտ է, որ երիտթուրքերի պարագլուխների՝ հայերի հանդեպ իրականացվող քաղաքականության մեկնաբանությունների միջև կան էական զանազանություններ, որոնք չեն վրիպել նաև եվրոպացի դիվանագետների ուշադրությունից: Բուլղարացի դիվանագետ Կոլուշեֆֆն, օրինակ, Թալեաթին և Էնվերին անվանելով

«կատուններ», նախապատվությունն, այդուհանդերձ, տվել է առաջինին, քանզի նա «ցույց է տալիս իր մագիլները, այն դեպքում, երբ Էնվերը դրանք քողարկում է» (էջ 356):

Մորզենթաուն մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Մեծ Եղեռնի պատճառներին՝ երիտթուրք ղեկավարների տված մեկնաբանությունների շուրջ, որոնք հանգում են հիմնականում երեքի՝ օտար պետությունների միջամտության, որի հետևանքով հայերն ապստամբել են, հայկական ինքնուրույն թագավորության հիմնադրման, ռուսների հետ, մասնավորապես Վանում, համագործակցության:

Ըստ Թալեաթի՝ հայերը հարստացել են թուրքերի հաշվին, ցանկանում են իշխել նրանց վրա, ստեղծել իրենց պետությունը, ինչպես նաև բացահայտորեն քաջալերել են նրանց թշնամիներին: Ուստի՝ թուրքերը հանգել են մինչ պատերազմի ավարտը հայերին «ուժասպառ անելու» անբեկանելի որոշման: «Նա ասաց, շարունակում է դեսպանը, որ իրենք ցանկանում են հայերին վերաբերվել այնպես, ինչպես մենք ենք վերաբերվում նեգրերին» (էջ 298): Այս պարագայում Թալեաթին գույների խտացման մեջ հանդիմանելու հարկը չկա, քանզի նույնիսկ մինչ ստրկության վերացումը՝ 1863 թ., աֆրիկյան ծագում ունեցող ստրուկների հանդեպ ցեղասպան քաղաքականություն ԱՄՆ-ում երբևէ չի իրականացվել:

Հայերի կարծեցյալ ապստամբության առնչությամբ Թալեաթը Կոլուշեֆֆին հայտնել է, որ ռուսները պատրաստվում են նրանց ռումբեր ուղարկել՝ Կոստանդնուպոլսում օգտագործելու համար (էջ 217): Նույն համոզմունքն է հայտնել Էնվերը, որը վկայակոչել է հայերի՝ Վանում ռումբեր օգտագործելու փաստը և մտավախություն հայտնել, որ նրանք նույն կերպ կարող են վարվել մայրաքաղաքում: Էնվերն, ի դեպ, հենց դրանով է հիմնավորել 1915 թ. ապրիլին նշանավոր հայերի ձերբակալություններն ու Անգորայի մերձակայք նրանց արտաքսումը (էջ 218):

Էրզրումում 25.000 հայերի սպառնացող տեղահանության վտանգն Էնվերը չի ժխտել և այն պատճառաբանել է նրանց ապստամբելու մտադրությամբ (էջ 232): Հայերին մեղադրելով «անջատողական» միտումներ և իրենց թագավորությունը ստեղծելու ցանկության մեջ, Էնվերն, ըստ էության, թուրքերի և հայերի փոխհարաբերություններում ծառացող միակ բարդությունը պայմանավորել է պատերազմական գործողությունների ընթացքում ռուսների հետ նրանց համագործակցությամբ (էջ 280): Հունիսի 19-ին նա հավաստել է, որ եթե նրանք դաշնակցեն թուրքերի թշնամիների հետ, ապա կբնաջնջվեն: Կեղծելով փաստերը՝ Էնվերը պնդել է, թե իբր հայերը և քրդերը Վանի տարածաշրջանում ոչնչացրել են 30.000 թուրքի (էջ 258): Ուստի, ելնելով երիտթուրք ղեկավարներին փոքր-իսկ պատասխանատվությունից, զերծ պահելու անհրաժեշտությունից՝ Էնվերը հիմնվել է Հայոց Պատրիարքի հետ 1915 թ. մարտին ունեցած զրույցի վրա, որի ընթացքում նրան զգուշացրել է հայերին զերծ պահել ռուսներին աջակցելուց և ապստամբելու գաղափարից, հակառակ դեպքում՝ փարիսեցիորեն հայտարարել է, թե անկարող կլինի կանխել նրանց դեմ հնարավոր բռնությունների կիրառումը (էջ 257):

Ի տարբերություն նրա, այս հարցում ևս Թալեաթը որդեգրել է շատ ավելի կոշտ դիրքորոշում՝ Մորզենթաունի հայտնելով, թե իբր Սարիղամիշում, Վանում և այլուր թուրքերի կրած ռազմական անհաջողությունների համար մեղավորը ոչ թե ռուսական զորքերն են, այլ հայ կամավորները (էջ 273, 359): Հայերի կոտորածները Վանում նա պատճառաբանել է պատերազմական գործողություններով, այլ ոչ թե կան-

խամտածված պետական քաղաքականությամբ (էջ 220):

Համանման դիրքերից են այս հարցը մեկնաբանել նաև Մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմ փաշան և Արտաքին գործերի նախարար Հալիլ բեյը: Իշխանությունների՝ հայերին պատժելու վճռականությունը Մեծ վեզիրը «հիմնավորել» է հայերի և ռուսների կողմից նվազագույնը՝ 120.000 թուրքի ոչնչացմամբ Վանում (էջ 304): Հալիլ բեյը ևս հայերի արտաքսումը Վանից մեկնաբանել է բացառապես ռուսների հետ նրանց համագործակցությամբ, որը թուրքերին դրդել է դիմել ինքնապաշտպանության (էջ 381): Ժխտելով հայերի ոչնչացմանն առնչվող ծրագրի գոյության փաստը, նա ընդունել է, այդուհանդերձ, կոտորածների հավաստիությունը և այն բնորոշել իբրև «պաշտպանության անհրաժեշտ միջոց»: Այնուամենայնիվ, իր դիրքորոշումը նա ներկայացրել է իբրև հայերի հանդեպ կառավարության կիրառած դաժան միջոցառումների, այն է՝ «մասնակի արդարացուցիչ հանգամանքների» մեկնաբանություն, այլ ոչ իբրև արդարացում (էջ 382):

Նույն գերատեսչության մեկ այլ ղեկավար պաշտոնյա՝ Ռեշադ Հիքմեթը ևս ընդունել է հայերի նկատմամբ գործադրվող բռնությունների փաստը և այն հիմնավորել միևնույն մտացածին փաստարկով՝ պատերազմի ընթացքում հայերի ոչ չեզոք դիրքորոշմամբ, ինչի հետևանքով թուրքերը մեղավորին չեն զանազանել անմեղից (էջ 398): Ինչպես տեսնում ենք, օսմանյան բարձրաստիճան պաշտոնյաների գերակշռող մասը, ի տարբերություն Հայոց Ցեղասպանության պատմության կեղծարարներից շատերի (այդ թվում՝ ժամանակակից թուրք), անթաքույց հավաստել է հայ ժողովրդի բնաջնջման իրողությունը:

Նշենք, որ, ըստ Մորգենթաուի հավաստումների, հայերի ոչնչացման մեկնաբանման հարցում երիտթուրք ղեկավարների հետ համակարծիք են եղել գերմանացի դիվանագետները: Այս առումով հատկանշական է նրա գրույցը Գերմանիայի դեսպանության ռազմածովային կցորդ Հումանի հետ, որը 1915 թ. օգոստոսին սատարել է երիտթուրքերին՝ հայկական կոտորածներն արդարացնելով օսմանյան իշխանությունների հանդեպ հայերի կարծեցյալ անհավատարմությամբ: Հարցը դիտարկելով թուրքերի անվտանգության տեսակետից՝ նա հայերի ոչնչացումը համարել է միանգամայն արդարացված (էջ 305): Իսկ դեսպան Վանգենհայմը խոստովանել է, որ հայերին ոչնչով չի օգնելու, քանզի Վանում նրանք գորավիզ են եղել Գերմանիայի հակառակորդներին՝ ռուսներին (էջ 217-218):

Մորգենթաուի գրառումների զգալի մասը վկայում է հայ ժողովրդի հանդեպ դրսևորած նրա անշահախնդիր, մարդասիրական վերաբերմունքի և սկզբունքայնության մասին: Ինչպես պարզվում է, դեսպանն օսմանյան ղեկավարների հետ ոչ միայն պարբերաբար քննարկել է հայերի կոտորածներին և տեղահանություններին առնչվող հարցերը, այլև իր սահմանափակ հնարավորությունների շրջանակում գործադրել նահատակվող ժողովրդին վերջնական կործանումից փրկելու բոլոր ջանքերը: Նա անկողմնակալորեն նրանց է ներկայացրել հայերի հանդեպ գործադրվող դժին վերաբերմունքի հավաստի պատկերը (էջ 291), միջամտել տեղահանվածներին օգնելու համար (էջ 233), Սայիդ Հալիմի հետ՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի՝ 1915 թ. մայիսի 24-ի ծանուցագրի քննարկման առնչությամբ անվարանորեն սատարել հայերին (էջ 249):

Տեղահանությունների ծավալմանը զուգընթաց, 1915 թ. օգոստոսի 5-ին, Մորգեն-

թաուն Էնվերին է ներկայացրել արտաքսման դատապարտված հայերի կացության բարելավմանն ուղղված միջոցառումների փաթեթ: Նա առաջարկել է կասեցնել տեղահանությունները, հակառակ պարագայում՝ բացառություններ նախատեսել այն ընտանիքների համար, որոնց անդամներն իբրև զինվոր ծառայում են բանակում կամ որոնք տղամարդ չունեն: Ըստ Մորգենթաուի առաջարկությունների՝ տեղահանման դատապարտվածների համար հարկ էր ապահովել անհրաժեշտ պայմաններ՝ նախօրոք զգուշացնել մարդկանց և 10-ից 15 օր ժամանակ տրամադրել նրանց՝ նախապատրաստվելու համար, ճանապարհորդության ընթացքում երաշխավորել տեղահանվածների կյանքի անվտանգությունը և ունեցվածքի անձեռնմխելիությունը, կառավարության հոգածությամբ ապահովել նրանց սննդով, նախապես մարդկանց հայտնել այն վայրերի մասին, ուր պատրաստվում են նրանց տեղահանել՝ ընձեռելով ընտրություն կատարելու հնարավորություն և այլն (էջ 295-296):

Քաջ գիտակցելով Գերմանիայի մեղսակցությունը հայ ժողովրդի ողբերգության հարցում, Մորգենթաուն Վանզենհայմի հետ զրույցում, 1915 թ. հոկտեմբերի 15-ին, խստագույնս դատապարտել է Օսմանյան կայսրության դաշնակցի հակահայկական քաղաքականությունը և նշել, որ, անկախ իր երկրի պատասխանատվությունը ժխտելու ուղղությամբ նրա գործադրած ջանքերից, աշխարհին, այդուհանդերձ, Հայոց Ցեղասպանության համար պատասխանատու է ճանաչելու Գերմանիային (էջ 357):

Արևմտահայությանը սատարելու մասին են վկայում գլխավորապես Մորգենթաուի ձեռնարկած գործնական քայլերն ամերիկյան հյուպատոսների և միսիոներների միջոցով հայերին դրամական օգնություն բաշխելու հարցում (էջ 280): Վոլֆ-Մետերնիխի հետ զրույցներում նա ոչ միայն հավաստել է, որ հայերին շատ ավելի մեծ գումարներ կառաքել՝ անկաշկանդ գործելու հնարավորության պայմաններում (էջ 427), այլև խորհուրդ է տվել նրան, հաշվի առնելով իր հնարավորությունների սահմանափակությունը, նույն նպատակով Գերմանիայում հայթայթել դրամական միջոցներ (էջ 449):

Հարկ է նշել, որ դեսպանի հայանպաստ գործունեությունն աննկատ չի մնացել: Հաշվի առնելով նրա բարյացակամ վերաբերմունքը՝ Բրուսայի հայերը 1915 թ. մայիսին դիմել են նրան՝ իրենց օգնելու խնդրանքով (էջ 240): Երախտահատույց հայ հոգևոր առաջնորդները բարձր են գնահատել Մորգենթաուի նվիրվածությունը հայ ժողովրդին: 1916 թ. հունվարի 1-ին Հայոց Պատրիարքի անունից՝ նրա ներկայացուցիչը շնորհակալություն է հայտնել դեսպանին այն ամենի համար, ինչ նա «արել է հանուն հայերի» (էջ 421):

Անդրադառնալով նաև հայ գործիչների հետ Մորգենթաուի հանդիպումներին վերաբերող՝ նրա օրագրերում արձանագրված սակավաթիվ վկայություններին: Հետաքրքիր է, որ քաղաքացիական բարձր դիմագծի տեր դեսպանը միջնորդել է հանուն ձերբակալված Կոմիտասի ազատ արձակման, իսկ վերջինս այցելել է նրան և իր երախտագիտությունը հայտնել (էջ 231): Մորգենթաուն հիշատակում է նաև Կոստանդնուպոլսում բնակվող հայ արվեստագետների, այդ թվում՝ ոչ միայն Կոմիտասի, այլև Արմենակ Շահմուրադյանի հետ իր առնչությունների մասին, որի 24 հոգանոց երգչախմբի համերգին մասնակցել է և ինքը (էջ 29, 31, 32):

Կոստանդնուպոլսում Մորգենթաուն բազմիցս շփումներ է ունեցել նաև տարբեր երկրների հասարակական գործիչների, այդ թվում՝ Եվրոպայում հայանպաստ

շարժման կարկառուն ներկայացուցիչ Լեփսիուսի հետ: Հայերի ոչնչացման և տեղահանության գործընթացներին խոչընդոտելու կապակցությամբ նա վկայում է Լեփսիուսի վճռականության մասին, որը նրան հայտնել է Ժնև գնալու և համընդհանուր բողոքին միանալու առաջարկությամբ՝ միջազգային Կարմիր խաչին ու Հռոմի Պապին դիմելու իր հաստատականության մասին (էջ 291, 293):

Մշակութային արժեքների ոչնչացման առիթով Մորգենթաուն հաղորդում է թուրքերի կողմից՝ Բեյրութում ֆրանսիացի ճիզվիտներին պատկանող հարուստ գրադարանը տակնուվրա անելու մասին, որտեղ 100.000 գրքից զատ պահվել են նաև 4.000 «խիստ հազվագյուտ ձեռագրեր» (էջ 177):

Եզրափակելուց առաջ նկատենք, որ Մորգենթաուի օրագրերի հետ հպանցիկ իսկ ծանոթությունն ընթերցողին համոզում է, որ Հայոց Ցեղասպանության պատմագրությունը հիրավի հարստացել է արժեքավոր սկզբնաղբյուրով: Հարկ է մասնավորապես նկատի ունենալ, որ հայ ժողովրդի բնաջնջման շուրջ գրառումները Մորգենթաուն թղթին է հանձնել Օսմանյան կայսրության բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ զրույցների անմիջական տպավորության տակ, որոնք, ըստ այդմ, ձեռք են բերում աղբյուրագիտական առավել մեծ կարևորություն, քանզի հեղինակի՝ հետագա սրբագրությունների հավանականությունն այս պարագայում իսպառ բացառվում է:

Մորգենթաուի արձանագրած՝ հայ ժողովրդի հանդեպ երիտթուրք պարագլուխների կիրառած քաղաքականությանն առնչվող անաչառ վկայությունները հուժկու հակահարված են տալիս Հայոց Ցեղասպանության պատմականությունը ժխտող ժամանակակից կեղծարարներին: Նրա գրառումներից ակնբախ է, որ հետագա տասնամյակներին Հայոց Ցեղասպանության կեղծարարներն ընդամենը որդեգրել են երիտթուրք պարագլուխների՝ հայ ժողովրդի բնաջնջման մեկնաբանության կապակցությամբ առաջադրած թեզերից շատերը և դրանցով հարստացրել իրենց գիտանոցը: Ըստ այդմ՝ եթե հարցին մոտենանք Հայոց Ցեղասպանության պատմականությունը ժխտող ուղղության և, մասնավորապես, ժամանակակից թուրքական պատմագրության կողմից շահարկվող թեզերի կտրվածքով, ակնհայտ կդառնա, որ օսմանյան բարձրաստիճան պաշտոնյաների՝ հայերի հանդեպ գործադրված բռնությունների պատճառների հիմնավորմանը վերաբերող Մորգենթաուի հաղորդած տեղեկությունները խիստ այժմեական են:

Նշենք նաև, որ Հայոց Ցեղասպանությանն առնչվող տեղեկատվության հարստության և բազմազանության տեսակետից որևէ համեմատություններ չեն կարող լինել Մորգենթաուի հուշերի և օրագրերի միջև: Ուստի անհրաժեշտ ենք համարում արժեվորել Արա Սարաֆյանի շնորհակալ աշխատանքը՝ այս մեծարժեք սկզբնաղբյուրի հրատարակության իրականացման գործում: